

2. İslâm Öncesi Türk Devletleri. Türkler milâttan önce IV. yüzyılda, kuzeybatı Çin ile Orhun ırmağı arasındaki sahada, Çin yıllıklarında Hiung-nu (Türkçe Hun: halk, insan) adı ile tarih sahnesine çıkmadan önce de belirli bir idarî-askerî teşkilâtta sahiptiler. Zira o devre kadar geçen 1200 yıla yakın bir zaman hareket halindeki kalabalık kütelerin binlerce kilometrelik bir sahada yer değiştirmeleri mümkün olamazdı. Elde kesin bir delil bulunmamakla beraber bazı tarihçiler Çin'deki Chou hânedanının (m.ö. 1050-256), bir kısım araştırmacılar da daha ileri giderek milâttan önce III. binlerde Mezopotamya'da görünen Sumerler'in -dil yapılarının Türkçe'ye uygunluğu dolayısıyla- muhtemelen Türk kökenli olduklarını söylemişlerdir. Bu tahmin ve faraziyeler bir yana bırakılırsa, her yönden Türklüğü ispat edilebilir durumdaki Asya Hunları Devleti'ni ilk Türk siyasî kuruluşu olarak kabul etmek daha isabetli sayılabilir. Bu devletle ilgili ilk yazılı vesika, komşu devletlerle yapılan bir antlaşma olup milâttan önce 318 tarihli'dir ve şimdilik Türkler'in tarihî devri de bu yılda başlatılabilir. Pers Kralı Key-husrev ile milâttan önce 550'lerde savaşan ünlü Turan Başbuğu Alp Er Tunga muhakkak bir Türk hükümdarı ise de, bu hususta yazılı haberler ancak XI. yüzyılda Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde geçtiğinden kesin bir delil sayılmaz.

Hunlar, hükümdarlık unvanı Tan - hu (sonraki okuyuş: Şan-yü) olan Mo-tun (Türkçe aslı Beğ-tun = Bey soylu) zamanında (m.ö. 209-174) en muhteşem çağlarını yaşadılar. Onun oğlu Ki-ok (Kök ?) ve torunu Kün-çin zamanlarında (m.ö. II. yüzyıl sonları) Hun Devleti'nin sınırları Mançurya'dan -İç Asya dahil- Hazar denizi yakınlarına kadar genişledi. Böylece Hunlar Türk soylu kütelerin hemen hepsini tek bayrak altında topladılar ve sosyal yapısı, dini, ekonomik faaliyetleri, hükümlanlık anlayışı, hukuku ve ordusu ile daha sonraki bütün Türk siyasî kuruluşlarına örnek teşkil ettiler. İslâmî devre dahil Türk hakanlık, hanlık ve beyliklerinin hepsi, aşağı yukarı kendisinden köptükleri Büyük Hun Devleti tarafından tesbit edilmiş ana çizgiler üzerinde yürüdüler.

Kün-çin'den (ö. m.ö. 126) sonra zayıflamaya başlayan Hun Devleti, iktisadî sıkıntı ve iç karışıklıklar yüzünden milâttan önce 54'te, fakat daha sonra bir daha birleşmemek üzere 48 yılında iki-

ye ayrıldı (Güney ve Kuzey Hunları). Kuvvetten düşmüş idareler halinde iken bir yandan Çin, diğer yandan Çin'in devamlı tahriki ile Moğol Hsi-yen-piler'in askerî saldırıları karşısında tutunamayan kalabalık Hun kütelerinin batı istikametinde göçmeleri sonucu önce Kuzey Hun Devleti köktü (156'lar); ardından Çin sınırları boyunca yaşamakta olan Güney Hun Devleti 216'da aynı âkibete uğradı. Ancak Güney Hunları'nın bakiyeleri eski hükümdar ailesi üyelerinin idaresinde Çin'de kurdukları kudretli Tabgaç Devleti dışında, küçük devletler şeklinde V. yüzyıl sonlarına kadar müstakil olarak varlıklarını korudukları gibi (son Hun Devleti 442-460, Turfan etrafında), batıya yönelen Kuzey Hun küteleri de Hazar denizi kuzeyindeki eski soydaşları ile (Oğurlar) birleşerek Batı Hunları'nı (Avrupa Hunları) meydana getirdiler.

Ortadoğu'da ise Akhun (veya Eftalit) diye anılan Hun Devleti (IV. yüzyıl ortaları-557), Hazar denizinin güneyi, Kuzey Hindistan ve İç Asya'ya yayılan geniş bölgeye hâkim olmuş, Kün-han (480'ler), Toramana ve oğlu Mihiraqula (ö. 545'ler) gibi, Türk cengâverliğini zaafa uğratacağı endişesiyle Buda dini propagandasını yasaklayacak kadar hassasiyet gösteren hükümdarlar yetiştirmiştir. Bu devletin büyük hizmetlerinden biri de komşu İran'da patlak veren dinî-siyasî karakterdeki Mazdek hareketinin (496-498) bastırılmasına askerî müdahale ile yardım etmesidir. Böylece büyük maddî tahribata ve sosyal felâketlere yol açan bir ideolojik cereyan söndürülerek Sâsânî İmparatorluğu'nda, doğu siyaset edebiyatının hakkaniyete örnek diye gösterdiği Nüşirevân-ı Âdil devri açılmıştır.

Çin'de kurulan Tabgaç (To-p'a veya To-ba) Devleti de aslında Asya Hun İmparatorluğu'nun devamı idi. Halkın çoğunluğunu on dokuz Hun kabilesi teşkil ediyor ve hükümdar ailesi (Çince adı Wei) eski Hun başbuğlarına bağlıyordu. Önceleri Türklük vasfını koruyan ve Türkçe Börü (Kurt) lakaplı Tai-vu (424-452) zamanında tıpkı Akhunlar'da olduğu gibi ülkede Budizm'in yayılmasını ciddiyle önleyen bu devlet, daha sonra başa geçenlerin Budizm'i benimsemeleriyle "millî vasıf"larını kaybetmeye başladı. Bilhassa Türk geleneklerinin yasaklandığı, hatta resmî yazışmalardan Türkçe tabirlerin bile çıkarıldığı 494'ten itibaren büsbütün hızlanan Çinileşme sonunda devlet ikiye bölündü (534: Doğu

Weileri, Batı veya Kuzey Weileri); sonra da ülke tamamen yerli Çinli ailelerin eline geçti (550, 557).

Orhun bölgesinde Ötüken merkez olmak üzere, önceki Moğol Juan-Juan Devleti topraklarında yer alan Göktürk (aslı Kök-Türk yani semavî, ilâhî Türk) Hakanlığı da VI. yüzyılda Töles (asıl, öz) diye de anılan Oğuz boylarından ibaret Asya Hunları'nın torunları tarafından kuruldu. Juan-Juan kuvvetlerini hezimete uğratarak kendini hükümdar ilân eden Bumın'ın (552) Aşına (Kurt) lakabı ile meşhur ailesi Güney Hun tanhuları vasıtasıyla Büyük Hun İmparatoru Mo-tun'un sülâlesinden geliyordu. Her yönden Asya Hunları'nın vârisi olan Göktürk Hakanlığı (552-744), Bumın'ın kardeşi olup devletin batı kanadının başında görev alan Yabgu unvanlı İstemi (552-576) ile doğudaki asıl hükümdar Bumın'ın oğlu Mukan (Beğ-han? 553-572) zamanlarında en parlak çağını idrak etti; Çin üzerinde baskı kurulduğu gibi, Akhun-Eftalit Devleti çökertilerek ülkesi İran hükmetiyle paylaşıldı. Batıda Mâverâünnehir, Hazar denizi sahilleri, Hârizm bölgesi, Aral gölünün kuzey doğusundaki Oğur boyları, Azak denizine kadar Kuzey Kafkaslar idare altına alındı ve hakanlığın sınırları doğuda Baykal'ın kuzeyi ve Kerülen ırmağından İç Asya dahil batıda Karadeniz'e kadar genişledi. Mukan hakanın desteğinde askerî fetihleri yanında, İran Şehinşahı Nüşirevân ile İpek yolu kervan ticareti mesalesinden ihtilâfa düşünce, Bizans ile anlaşmak üzere tarihte ilk defa Orta Asya'dan İstanbul'a elçilik heyeti gönderen İstemi'nin büyük çaptaki faaliyetleri neticesinde Göktürk Hakanlığı Çin, Bizans, Sâsânî imparatorlukları arasında dört yana etki yapan bir cihan devleti haşmeti ile yükselmisti. Fakat bu durum uzun sürmedi. Kudretli komşusundan ürken Çin, vaktiyle Hunlar'a uyguladığı entrika mekanizmasını işleterek Türk hânedan üyelerini birbirine düşürdü ve nihayet batıda İstemi'nin oğlu Tardu, doğu kanadının hâkimiyetini reddettiğinden hakanlık ikiye bölündü (582). Bu devir Çin'de tam tersine Sui sülâlesi tarafından siyasî birliğin kurulduğu yıllardı. Zayıflayan Doğu Göktürk Hakanlığı Çin ile giriştiği uzun mücadeleyi kaybettüğinden Çin himayesinin büsbütün ülkeye yerleştiği 630'da Batı Göktürk Hakanlığı da Çin tâbiyetine girdi; siyasî ihtirasa kapılmış olan Tardu'nun bazı

zaferlerine ve bir ara hakanlığın doğu bölümüne de hâkim olarak Göktürk birliğini ihyâ etmesine ve küçük torunu "mâhir bir muharip ve seçkin bir tak-tikçi olan" Tong Yabgu'nun (Çin yıllığı T'ang-shu) kısa bir süre yurda sükûn ve refah sağlamasına rağmen, yıkıcı Çin propagandası karşısında çıkan iç isyanlar kısa sürede aynı âkıbeti hazırladı.

Göktürk tarihinin karanlık yılı olan 630'da başlayıp elli yıl süren hürriyet ve istiklâlden mahrumiyet dönemi halk için çekilmez bir matem devri oldu. Millet kendi devleti ve hakanının hasreti ile çırpınıyor, "Ülkeli millet idim, şimdi ülkem nerede? Hakanlı millet idim, hani hakanım?" diye feryat ediyordu. Halkın bu ıstırap ve istiklâl özlemini hissedene Aşina ailesinden Kutluğ, giriştiği istiklâl savaşını, başta büyük devlet adamı ve kumandan Tonyukuk olmak üzere etraftan katılan Türkler'in ortak gayretleriyle kazandı ve başşehir Ötüken'de II. Göktürk Hakanlığı'nı kurdu (682). İl-tirîş (devleti derleyip toplayan) unvanı ile hakan ilân edilen Kutluğ, on yıl kadar Çin'e ve itaat altına alınması gerekli topluluklar üzerine başarılı seferler yaptıktan sonra 692'de ölünce iki oğlu henüz küçük olduklarından (Bilge sekiz, Kültigin yedi yaşında idi), yerine yirmi yedi yaşındaki kardeşi ihtiraslı Kapgan (Fâtiḥ) geçti. Türk tarihinin sayılı fâtiḥleri arasında yer alan Kapgan (692-716), Çin'i daima baskı altında tutmak, elli yıllık fetret döneminde Çin topraklarına yerleşmiş Türkler'i anavatan Ötüken'e çekmek, Asya'daki bütün Türkleri Göktürk sancağı altın kurt başlı tuğ altında toplamak gibi yüksek emellerini, Çin'e devamlı akınlar, On-oklar (Altaylar'ın batısında yaşayan Töles Türkleri'nden on boy), Türgişler (On-oklar'dan), Karluklar, Kırgızlar ve diğer kabileleri üzerindeki zaferleri ve Bilge'nin de katıldığı, fakat Tonyukuk'un idaresinde yapıp Demir-kapı'ya kadar uzanan meşhur Mâverâ-ünnehir seferi ile gerçekleştirdi. Ancak şiddetli davranışları tepkilere yol açtığından Oğuzlar'ın bir suikastı sonucunda hayatını kaybetti (Temmuz 716); yerine hakan olan oğlu isyanları bastırıp yurda huzur getiremediği için Bilge ile Kültigin ve taraftarlarınca tertiplenen bir ihtilâlle tahtından indirildi, onun yerine Bilge hakan ilân edildi (716-734). Çin yıllıklarında savaş sanatının üstadı olarak anılan kardeşi Kültigin ordu kumandanlığını üstlendi; Tonyukuk ise meclis

başkanlığı ve başbakanlık yapıyordu. Bilge'nin zamanı genellikle sakin geçti, ülkede asayiş sağlandı, memleket imar edildi. Bazı âbideler ve ünlü Orhun kitâbelerinden Tonyukuk ve Kültigin adına dikilenler bu devrin yadigarlarıdır. Bilge'nin 734'te zehirlenerek ölümünden sonra oğulları memlekete sahip olmadılar ve idare Oğuz boylarının meydana getirdiği Uygur birliğinin eline geçti (744).

Göktürk Hakanlığı, Türkler'in Asya Hunları'ninkinden sonra ikinci büyük devleti olup, Türk milletine ad vermek şerefinden başka, çöküşünü takip eden asırlardaki Türk ve Türk-İslâm siyasî teşekkülleri üzerinde Türklük damgasını ebedileştirmek pâyesine yükselmiş, ondan ayrılıp bir yelpaze gibi etrafa yayılarak çeşitli adlar altında devletler kurarak küttele (Uygur, Türgiş, Karluk, Hazar, Peçenek, Kıpçak [Kuman] ve bütün Oğuz grupları ile Kimek, Kanglı, Çigil, Yağma, Tohsı ve diğer daha küçük kabile birlikleri) artık hep Türk adını da taşımışlar ve Göktürk dil, inanç, edebiyat, sanat, gelenek ve göreneklerini korumuş ve devam ettirmişlerdir. Halen doğudan batıya Orta Asya, Türkistan, Mâverâ-ünnehir, Kuzey Hindistan, Horasan, Azerbaycan, Suriye, Irak ve Anadolu Türkleri'yle Balkan Türkleri'nin önemli bir kısmı Göktürkler'in tarihî ve kültürel mirasını ortaklaşa paylaşmaktadırlar.

744'te Ötüken'de iktidara gelen, halık dokuz adet Oğuz boyu ile beş kabile Uygur'dan meydana gelen Uygur (birleşmiş, müttefik) Hakanlığı ise bir asır kadar yaşadı. Başlangıçta "Bozkırlı" olarak din, hukuk, ekonomik hayat ve devlet anlayışı yönlerinden köylü ve asalak kültür mensubu topluluklardan farklı değerlere sahipken kudretli hakan Moğ-yen-çor'dan (Bayan-çor) sonra tahta çıkan oğlu Böğü'nün (759-779), himaye maksadıyla Çin'e yaptığı seferler sırasında Maniheizm ile temasa gelerek ülkesine davet ettiği Mani rahiplerinin etkisi altında bu dini resmen kabul ve ilân etti (762). Böylece yavaş yavaş karakter değiştirerek "yerleşik topluluk" vasfına bürünme yoluna giren devlette Türk yazısı (Orhun alfabesi) yerine yabancı menşeli Uygur yazısı kabul edildi. Oldukça geniş topraklara hükmetmekle beraber hakanlık gittikçe zayıfladı ve nihayet 840'ta kuzeydeki Kırgız saldırılarına dayanamayarak dağıldı. Kutsal Türk yurdu Ötüken'i ele geçiren, fakat Orhun kül-

türünü tam idrak edemedikleri için orada fazla tutunamayan Kırgızlar, 920'lerde ülkeyi Moğollar'a (önce K'i-tanlar'a, 1209'dan itibaren Cengiz Moğolları'na) terkettiler.

Uygur hâkimiyetinin yıkılması yine büyük çapta göçlere sebep oldu; bir kısım Uygurlar Çin'e giderek Kansu havalisinde (Kan-çou Devleti: 847-940) K'i-tanlar'a, 1028'de Tangutlar'a, 1226'da Cengiz Han'a bağlandı (şimdiki Sarı Uygurlar'ın ataları); daha kalabalık bir kütle de İç Asya'ya yönelerek Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti'ni kurdular (846-1209, önce Moğol Karahıtaylar'a, sonra Cengiz Han'a bağlandı ve Uygur sülâlesi Çin'de Ming devrine kadar [1368] devam etti). Fakat bir yandan Maniheizm ve Budizm'in, diğer yandan yeni tabii ve kültürel çevrenin tesiriyle tamamen "yerleşik" hale geldiler. Bu yüzden varlıklarını, uzlaşmacı bir siyaset güderek, başta Çin olmak üzere komşuları ile ticarî ilişkiler içerisinde korumuşlar ve askerlikten ziyade tarım, ziraî sanatlar ve dinî edebiyat sahasında gelişme göstermişlerdir. Uygurca'ya tercüme edilen eserler (*Altun yaruk*, *Sekiz yükmek* vb.) yanında Turfan, Beşbalık, Bezeklik, Toyuk vb. şehirlerdeki renkli duvar resimleri, tezeyinat ve ciltli kitaplara ilâveten çağdaş matbaa tekniğinin ilk tipi olan müteharrik (movable) hurufatla baskı usulünü (Avrupa'ya buradan intikal etmiştir) keşfetmeleri onların medenî seviyeleri-ni göstermektedir.

Aslında Göktürk Hakanlığı'nın On-oklar grubundan iken 716 ihtilâlinde sonra müstakil hakanlık olarak harekete geçen Türgişler (717-766), bilhassa Hakan Su-lu idaresinde Orta Asya'daki Arap fütuhât teşebbüslerine karşı Türk topraklarını müdafaada dikkat çekici başarılar elde etmişlerdi. Daha sonra aynı bölgede iktidara gelen Karluklar'da (766-849) önceleri Türgiş siyasetini gütmekte iken Çin'in Türkistan'a sarmak, Türk memleketlerini nüfuzu altına almak eğilimi sezilince Arap kuvvetleriyle iş birliği yaparak müslûmanların Çin karşısında ünlü Talas Savaşı'nı (751) kazanmalarını sağlamak gibi tarihî bir rol oynamışlardır. Yine Türk ve Türk-İslâm tarihi açısından çok önemli bir hadise de, 840'a kadar Ötüken Uygurları'nın siyasî üstünlüğünü tanımakta iken o tarihte Orhun bölgesinde iktidara gelen Kırgız hâkimiyetini reddederek, kendisini töre gereği Bozkırlar'ın meşrû hü-

kümdarı ilân eden Karluk Yabgusu Bilge Kül Kadir'in Karahan unvanı alması ile Orta Asya'da başşehir Kuz-ordu (veya Kara-ordu, Balasagun yanında) olan yeni bir devletin başlamasıdır. Bu yeni Karahanlı Devleti ise İslâmiyet'i resmen kabul eden ilk Türk siyasî kuruluşu olarak tanınmaktadır.

630'da Göktürk merkezî idaresinin çöküşü üzerine hakanlığın batı ucundaki Hazar denizi-Kafkaslar sahasında kendi başlarına buyruk Hazar Hakanlığı'nı (630-695) kuran Türkler'in Oğur ve Avar unsurları yanında esas kütesini, vaktiyle Asya Hunları'na bağlı olup Bizans kaynaklarına göre (Priskos, V. yüzyıl), 461-465 yıllarında doğudan gelen tazyik dolayısıyla Batı Sibirya'daki yurtlarından Kafkaslar'a göçen ve hükümdarları Balak ve bilhassa hatunu Kraliçe Boğarık (515-532 [?]) zamanlarında, siyasî-askerî kudretleriyle seçkinleşen Sabarlar (Sibirya adı buradan gelir) teşkil ediyordu. Semantik açıdan Türkçe Sabar ve Hazar adları da aynı mânadadır. Hazar Hakanlığı, 350 yıl kadar hâkimiyeti altında tuttuğu Kafkaslar -Dinyeper- Kama (kuzeyde Volga nehrinin kolu) arasındaki geniş alanda otoriter bir hükümet kurmuş Orta Asya'yı Orta Avrupa'ya, İskandinavya'yı Yakındoğu'ya bağlayan başlıca kara ve nehir yollarının üzerinde bulunmasından dolayı o devirde pek yoğun ticarî faaliyetten elde ettiği transit gelirleriyle zenginlik ve refaha kavuştuğu için asayiş, kervan ve su yollarının emniyetini muntazam teşkilatlı ordusu sayesinde korumak suretiyle Avrupa'nın doğu bölgesinde bir "Pax Khazarica" (Hazar barışı) çağı gerçekleştirmeyi başarmıştı. Başşehir Hanbalık ve diğer şehirlerinde türlü dilden, dinden, soydan tüccar gruplarının kaynaştığı ülkede çeşitli diller konuşuluyor, türlü yazılar kullanılıyor, müslümanların camileri, hristiyanların kiliseleri ve yahudilerin sinagogları yanyana bulunuyordu. Temeli ticarete dayalı memleketin Türk devlet ve ülkeleri açısından bir istisna teşkil eden bu durumunu kalabalık Slav tebaa istismar etti. Ruslar, kendilerinin Kiyef etrafında bir knezlik (beylik) kurmalarına bile yardım etmiş olan efendileri Hazar Hakanlığı'nı sınırsız veya açıkça devamlı saldırılar neticesinde yıktılar (965). Hazar denizi bu Türkler'in adı ile anıldığı gibi bugün Müseviliğin bir mezhebi olan Karay inancına sahip Türkler de (Karaim) daha çok Hazarlar'ın torunları sayılmaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA:

- Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, 453, 458; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (trc. Ragıp Hülûsi), İstanbul 1927; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris 1941; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942; a.mlf., *Çin Tarihi*, Ankara 1947; a.mlf., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *TM*, VII-VIII (1942), s. 140-150, 170-175; a.mlf., "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girerler", *DTCFD*, sy. 1-2 (1943), s. 19-32; R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephthalites*, Kahire 1948; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962; a.mlf., "Uygurların Menşei Efsanesi", *DTCFD*, VI/1-2 (1948), s. 17-24; a.mlf., "İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-Ling ve Kao-ch'e'ler", *TTK Belleten*, XII/48 (1948), s. 795-831; a.mlf., "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *TTK Belleten*, XIX/75 (1955), s. 331-376; a.mlf., "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *TTK Belleten*, XXI/81 (1957), s. 81-137; W. Samolin, *East Turkestan to the XII th. Century*, The Hague 1964; D. M. Dunlop, *The Jewish Khazars*, Princeton 1967; Tsai Wen-shen, *Li-Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Taipei 1967; C. Mackerras, *The Uighur Empire (744-840)*, Canberra 1968; T. Tekin, *A. Gramar of Orkhun Turkie*, Bloomington 1968; K. Czeglédy, *Nomad népek vándorlása napkelettől napnyugatig*, Budapest 1969; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (trc. Sadrettin Karatay), İstanbul 1979, I-II; a.mlf., "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *TM*, I (1925), s. 235-249; L. Rasonyi, *Tarihte Türk-lük*, Ankara 1971; Hakkı Dursun Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *İÜ Ed.Fak. 50. Yıl Armağanı*, İstanbul 1973, s. 71-82; Ş. Bastav, "Sabir Türkleri", *TTK Belleten*, V/17-18 (1941), s. 53-99; Şehabeddin Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", *TDAY Belleten*, sy. 217 (1962), s. 1-11; Masao Mori, "A-Shih-tê Yüan-chên ve Tonyuquq", *İTED*, V/1-4 (1973), s. 87-89; İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, s. 142-261.

İBRAHİM KAFESOĞLU

3. İslâmî Dönem. İslâm dininin Arabistan'da ortaya çıkışı (610) dünya tarihinde, özellikle de Asya tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil eder. İslâmiyet ortaya çıkışından sonraki ilk yüzyıl içinde Arap yarımadasından başlayarak Ön Asya, Anadolu, Azerbaycan, Orta Asya, Hindistan ve Uzakdoğu'ya kadar yayılmıştır. Kısa sürede bu kıtanın Araplar, İranlılar, Türkler, Gurlular, Moğollar, Hintliler, Çinliler gibi kalabalık, farklı ırk ve inançlara mensup milletleri geniş ölçüde bu yeni dini benimsediler.

1. Güneybatı Asya. a) Arap Yarımadası. Hz. Muhammed İslâmiyet'i tebliğ ederken karşılaştığı güçlükler yüzünden Mekke'den Medine'ye hicret etmiş ve o güne kadar tek bir hükümdarın hâkimiyeti altında birleşmemiş olan bir ülkede İslâm devletini kurmuştur (622). Mekke'nin

fethiyle (630) İslâm devleti Arabistan'ın en güçlü siyasî teşekkülü haline gelmiş ve bütün yarımada bu devletin hâkimiyeti altına girmeye başlamıştır.

H. E. Ebû Bekir (632-634), Hz. Peygamber'in ölümüyle ortaya çıkan isyan ve irtidat olaylarını bastırdıktan sonra fetih harekâtını başlattı ve 633'te Irak'taki Hîre'yi İslâm topraklarına kattı. Fetih harekâtı Hz. Ömer devrinde (634-644) daha yoğun bir şekilde sürdürüldü. Irak ve İran'ın büyük bir kısmı fethedilerek Sâsânî Devleti'ne son verildiği gibi Suriye de zaptedilerek Bizans İmparatorluğu'na ağır bir darbe indirildi. Hz. Osman zamanında (644-656) İslâm devletinin sınırları Taberistan ve Horasan'a kadar uzandı. Hz. Ali dönemi (656-661) ise daha çok iç karışıklıklarla geçti.

Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından kurulan Emevîler Devleti (661-750) Asya'daki ilk İslâm hânedanı olup bu dönemde İslâmiyet kıtanın en uzak sınırlarına ulaştı. Kuteybe b. Müslim kumandasındaki İslâm orduları Toharistan, Soğd, Buhara, Semerkant, Hârizm ve Fergana'yı fethederek Doğu Türkistan'daki Kaşgar'a kadar uzandı. Muhammed b. Kâsım da İndus vadisine kadar inip Belucistan, Pencap ve Sind'i fethetti. Bu dönem'in önemli merkezî Mültan ele geçirildi. İslâm mücahidleri ileri harekâta devam ederek Çin sınırına dayandı. Ayrıca Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya akınlar düzenlendi. Ancak takip ettikleri hatalı politika sebebiyle vuku bulan isyanlar sonunda Emevîler'in yıkılması üzerine devlet idaresi Abbâsîler'e geçti (750-1258). Abbâsîler devrinde Bizans'ın Asya'daki topraklarına başarılı akınlar tertip edildi. Bu dönemde Asya ilim, kültür ve medeniyet sahasında önemli gelişmelere sahne oldu. Fakat IX. yüzyılın sonlarına doğru devletin siyasî birliği çözülmeye ve muhtelif bölgelerde mahallî hânedanlar kurulmaya başladı. X. yüzyılda Büveyhîler tarafından baskı altında tutulan ve makamlarından uzaklaştırılan Abbâsî halifeleri Selçuklu Türkleri'nin müdahalesiyle bu durumdan kurtuldular. Müktefi ve Nâsır-Lidînillâh gibi bazı halifeler devrinde yeniden toparlanma imkânı bulan Abbâsî Devleti Moğol istilâsına karşı koyamamış ve İlhanlı Hükümdarı Hülâgü'nun Bağdat'ı işgal edip son halife Musta'sım'ı öldürtmesiyle ortadan kaldırılmıştır (1258).

Abbâsîler devrinde Arabistan'ın çeşitli yerlerinde kurulan hânedanlardan biri de Karmatîler'dir (899-976). Merkezle-